

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 001.891 : [27-242/245 : 2-543.2]

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.268>

Володимир Галайчук*

ЗМІЯ У СТАРОМУ ЗАПОВІТІ: ПРОЯВИ НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ У СЕРЕДОВИЩІ ДАВНІХ ЮДЕЇВ

Анотація: Зібрано та проаналізовано міфологічні оповіді й окремі згадки про змію у книгах юдейського Священного Писання – Танаха (у християнській традиції – Старого Заповіту). З'ясовано, які назви для позначення цієї тварини були використані у двох найважливіших редакціях старозаповітних текстів – Масоретському тексті та Септуагінті. Зіставлено їх з українськими відповідниками, використаними у вітчизняних перекладах Біблії І. Огієнка, Р. Турконяка, Українського біблійного товариства. Встановлено, що попри досить раціоналістичний характер юдейського Священного Писання, воно часто рясніє давніми міфологічними уявленнями, в яких, зокрема, значну роль відіграє змія. Продемонстровано, як цю тварину в середовищі давніх юдеїв вважали ворожою щодо Бога та людей істотою. Доведено наявність серед єврейського простонароддя пережитків магії та фетишизму, які виражалися у використанні зображення змія для зцілення від смертоносної дії зміїної отрути, а також у застосуванні практики замовлянь від зміїних укусів.

Ключові слова: Старий Заповіт, культ змії, гадюка, дракон, левіатан, народні вірування давніх юдеїв, міфологія

При вивченні народних вірувань населення стародавнього світу привертає увагу значна популярність культу змії. У способах поклоніння цій тварині доволі часто можна простежити залишки первісних релігійних уявлень, що продовжували існувати й у той період, коли їх почали витісняти більш досконалі релігійні системи.

Не став винятком і давній юдаїзм періоду I тис. до н.е., який для того часу мав унікальний характер завдяки доволі вдалій спробі запровадити у середовищі давніх євреїв строгий монотеїзм, а також намаганням максимально викоринити у них ідолопоклонство. Тим не менше, прояви народних вірувань і надалі залишалися популярними серед тодішніх синів Ізраїлю, свідченням чого став факт їхнього проникнення на сторінки юдейського Священного Писання – תַּנַּ"ךְ (Танаха), відомого у християнській традиції під назвою Старого Заповіту. Саме одним із таких маркерів проявів народних вірувань в юдейських священних текстах є образ змії, що у деяких випадках виступав предметом поклоніння й окремих магичних практик.

---

* Галайчук Володимир Васильович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри етнології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>; e-mail: halay_czuk@ukr.net

Важливо, що окреслена проблема виглядає малодослідженою у світовій історіографії. У цьому контексті необхідно відзначити польського етнографа Генрика Перльса (Henryk (Henach) Perls), відомого своєю працею «Змія у віруваннях польського народу». Попри те, що дослідник в основному зосередив увагу на ролі цієї тварини у народних уявленнях слов'ян, він здійснив досить докладне вивчення проявів культу змії серед різних народностей Давнього Єгипту, Месопотамії, Сирії, Палестини, Індії, Криту, Греції, Етрурії та Рима¹.

Для теми нашого дослідження важливими є погляди вченого на те, як відбувалося поклоніння змії в Сирії та Палестині. Г. Перльс проаналізував, які слова для позначення цієї тварини використовували у Старому Заповіті. Дослідник звернув увагу на те, що слова שָׁחַשׁ (нахаш) – змія та שָׁחַשׁ (нахаш) – пророцтво, ознака, передбачення мають однаковий корінь. Також він вказав на паралелі між словами נָחָשׁ (пéтен) – гадюка, кобра та коренем дієслова פָּתַח (фтт), що означає обманювати наївних, дати себе звести тощо. Г. Перльс оповів історію про перетворення Мойсеєм палиці на змія, спробував відшукати зв'язки між описаним пророком Амосом змієм на дні моря та вавилонською богинею Тіамат, висловив думку, що наближені до Бога небесні істоти херувими і серафими первісно мали б мати вигляд змії, вказав на окремі пов'язані з цією твариною топонімічні назви. Історія з мідним змієм – Нехуштаном, на думку вченого, є прикладом використання дуже давньої практики симпатичної магії, яка потім трансформувалася у типовий фетишизм. Окрім Старого Заповіту вчений дослідив місця в Талмуді, де зафіксовано низку пов'язаних зі змією забобонів. Г. Перльс не оминув увагою й відомі на той час археологічні матеріали, а також окремі міфологічні уявлення інших близькосхідних семітських народів – хівітів, фінікійців та арабів².

Виходячи зі сказаного, метою статті є спроба проаналізувати проблему представлення образу змії у Старому Заповіті, а також встановити ті місця юдейського Священного Писання, які дають змогу відстежити прояви народних вірувань у середовищі давніх юдеїв.

Розгляд окресленої проблеми варто почати з переліку різних варіантів назви змії в найважливіших редакціях Танаха – написаному давньоєврейською мовою Масоретському тексті (MT)³ і перекладеній на давньогрецьку мову Септуагінті (LXX)⁴.

У позначенні змії найбільш вживаним є слово שָׁחַשׁ (нахаш) (MT) або ὄφις (LXX) – змія⁵. В українських перекладах Івана Огієнка (UBIO)⁶ та Українського біблійного

---

¹ Perls H. Wąż w wierzeniach ludu polskiego. Lwów, 1937. S. 4-31.

² Ibid. S. 10-14.

³ ספר הבריתות. תורה נביאים כתובים והברית החדשה. התנ"ך על פי המסורה בכתב יד לנינגרד המהדורה השלישית של ביבליה שמוטגרנטסיה. החברה לכתבי הקודש. הבראיקה (Книга Заповітів. Закон, Пророки, Писання і Новий Заповіт. Танах згідно редакції Ленінградського рукопису. Biblia Hebraica Stuttgartensia, видання третє. Єрусалим: Ізраїльське біблійне товариство, 1991. 866+332 с.). Автор висловлює щире вдячність за допомогу в опрацюванні текстів давньоєврейською мовою кандидатів історичних наук, доцентів кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій Львівського національного університету імені Івана Франка Вікторіві Гуменному.

⁴ Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Edidit Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft – Αθήνα: Ελληνική βιβλική εταιρία, 1979. 940 p.

⁵ Gn 3.1-2, 4, 13-14; 49.17; Ex 4.3; 7.15; Nu 21.6-7, 9; Dt 8.15; 2 Kgs 18.4; Ps 57 (58).5; 139 (140).4; Pr 23.32; Pr 30.19; Ec 10.8, 11; Sap 16.5; Sir 21.2; 25.15(17); Is 14.29; 27.1; 65.25; Jr 8.17; 46.22; Am 5.19; 9.3; Mic 7.17. Для перекладу слів з давньоєврейської мови було використано: Briks P. Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski

товариства (CUV)⁷ вжито відповідники: **змій, змія, вуж, гадюка, гад, гадина**. Подібним до **שָׂרָפ** виступає слово **שָׂרָפ** (сарáф) (MT) з тим самим давньогрецьким відповідником **ὄφις** (LXX)⁸. Його переклад є однаковий з попереднім випадком – **змія, гадюка**. В UBIO та CUV це **сарáф, змій**. Лише один раз в MT трапляється слово **שֵׁפִיפֹן** (шефіфóн)⁹, яке вказує на якийсь різновид змії. В UBIO та CUV – **вуж, змія, гадюка**. В LXX це слово відповідника не має.

Для позначення більш небезпечних змій застосоване слово **פֶּטֶן** (пéтен) (MT) чи **ἀσπίς** (LXX)¹⁰ – **гадюка, кобра, аспід**. В UBIO та CUV – **гадюка, змія**. Інше слово **צִיפְּוֹנִי** (ціф'оні) або **κεράστης, ἀσπίς** (LXX)¹¹ ймовірно означає **рогату гадюку**. В UBIO та CUV – **гадюка, змія**. Подібним до попереднього поняття є слово **צֶפֶף** (цефá) (MT) або **ἀσπίς** (LXX)¹² – **гадюка**. В UBIO та CUV – **змія, гадюка**. Можливо, до цієї групи варто віднести характерне для поетичних текстів слово **פֶּעֶז** (еф'е) (MT) – **гадюка, змія**, представлене в LXX як **ὄφις, ἀσπίς, βῆσῖλις**¹³. В UBIO та CUV – **змія, гадюка, гадина**. Один раз у MT натрапляємо на слово **אֲחֻשׁוּב** (ахшúв)¹⁴, яке має приблизний переклад – **гадюка або павук**. У LXX воно подане як **ἀσπίς**. В UBIO та CUV – **гадюка, змія**. Також лише раз у MT представлене слово **קִפּוֹז** (кіпóз)¹⁵ – **деревна гадюка***. У LXX його відповідником є слово **ἐχίνος** – **їжак**. В UBIO та CUV – **гадюка**. Тільки в LXX трапляється слово **εἰχίν**¹⁶ – **носата гадюка**.

Іншу групу складають слова, що позначають фантастичних чудовиськ. **תַּנִּין** або **תַּנִּיָּם** (**тані́н** або **тані́м**) (MT) або **δράκων, βῆσῖλις** (LXX). Вони означають **дракона, змію, морського дракона, василіска**¹⁷. В UBIO та CUV це – **змій, змія, вуж, дракон**. Окремо виступає подібне до змії морське чудовисько **левіатан** (UBIO та CUV). В MT воно звучить як **לִיָּוִיָּן** (лів'ятáн), у LXX – **μέγα κήτος**, частіше **δράκων**¹⁸.

Аналізуючи згадки про змію у Старому Заповіті, насамперед звернемо увагу на цілісні історії, де фігурує ця рептилія. Найвідоміша з них – розповідь про гріхопадіння людини або, іншими словами, про прабатьківський гріх¹⁹. У ній ідеться про те, як Господь

Starego Testamentu. Wydanie trzecie. Warszawa: Oficyny Wydawnictwa «Vocatio», 2000. 424 s.; з давньогрецької: *Дворецкий И.* Древнегреческо-русский словарь. В 2-х томах. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. 1905 с.

⁶ Український переклад Біблії проф. Івана Огієнка (UBIO). URL: <https://www.ukrbs.org/bible/UBIO/GEN.1/Буття-1/>

⁷ Сучасний переклад Українського біблійного товариства (CUV). URL: <https://www.ukrbs.org/bible/CUV/GEN.1/БУТТЯ-1/>

⁸ Nu 21.8; Dt 8.15; Is 14.29; 30.6.

⁹ Gn 49.17.

¹⁰ Dt 32.33; Iob 20.14; 20.16; Ps 57 (58).5; Ps 90 (91).13; Is 11.8.

¹¹ Pr 23.32; Is 11.8; 59.5; Jr. 8.17.

¹² Is. 14.29.

¹³ Iob 20.16; Is 30.6; 59.5.

¹⁴ Ps 139 (140).4.

¹⁵ Is 34.15.

* Варто пам'ятати, що переклад багатьох давньоєврейських слів є досить приблизним. Це стосується і сучасного ототожнення слова **קִפּוֹז** з **деревною гадюкою**, ареалом поширення якої є Центральна Африка.

¹⁶ Sir 39.37.

¹⁷ Ex 7.9-10, 12, 15; Dt 32.33; Ne 2.13; Ps 43 (44).5; 73 (74).13; 90(91).13; Sap 16.10; Sir 25.16 (18); Jr. 51.34; Dn 14.23, 25 (26)-28.

¹⁸ Iob 3.8; 40.25; Ps 73 (74).14; 103 (104).26; Is 27.1.

¹⁹ Gn 2.7-8, 15-17; 3.1-24.

Бог, поселивши в Едемському саду Адама і Єву, під загрозою смерті заборонив їм споживати плоди з дерева пізнання добра та зла. Проте змії (**שָׁרָפִים** / **ῥοφίς**), що був найхитрішим з усіх польових звірів, спокусив Єву скуштувати плід, сказавши, що вона й Адам, пізнавши поняття добра та зла, стануть подібними до Бога. Після того, як прабатьки людства скуштували заборонений плід, їм дійсно відкрилися очі на незрозумілі до того речі, але Бог наслав на них та їхнє потомство різного роду кари, а водночас, остереігаючись, щоб Адам та Єва не спробували також плодів з дерева життя, що дало би їм можливість жити вічно, прогнав їх з Едемського саду.

Цікавим виглядає покарання для змія: «Тож сказав Господь Бог змієві: За те, що ти таке вчинив, проклятий ти з-поміж усіх тварин і з-поміж усіх диких звірів. На череві своєму ти повзатимеш і землю їстимеш по всі дні свого життя»²⁰. Виглядає на те, що перед тим ця міфічна істота мала лапи і могла розмовляти людською мовою, а тепер усе це втратила. Подібну думку висловлювали ще в середньовічній равіністичній літературі: «Раббі Гошя Раба сказав: – Чудовий він був, стояв [прямо], мов очеретина, і ноги у нього були»²¹. Важливо також зазначити, що присутнє в Талмуді²² та Новому Заповіті²³ ототожнення цього змія-спокусника із Сатаною в юдейському Священному Писанні повністю відсутнє.

Друга історія – це розповідь про те, як Бог для того, щоби переконати євреїв залишити Єгипет і змусити фараона відпустити їх з полону, надав Мойсеєві та Аарону чудодійну силу перетворювати посох на змія (**שָׁרָפִים** / **ῥοφίς** або **תְּנִינִים** / **δράκων**)²⁴. Коли брати постали перед фараоном, Аарон кинув палицю, і вона перетворилася на плазуна. «Тоді фараон покликав мудреців і ворожбитів. Єгипетські чарівники своїми чарами зробили те ж саме», але посох Аарона проковтнув їхні палиці²⁵. Правда, такий аргумент жодним чином не вплинув на фараона, тому Господь рукою Мойсея наслав на Єгипет першу кару, перетворивши воду в Нілі на кров²⁶.

Наступна цілісна оповідь, в якій фігурує плазун, стосується поклоніння мідному змієві. Перебуваючи у дорозі до Обіцяної землі, коли євреї «вирушили від гори Гор, в напрямку Червоного моря, щоб обійти землю Едому», вони впали духом і «почали нарікати на Бога і на Мойсея». Тоді Господь наслав на євреїв смертоносних змії (**הַנְּחָשִׁים הַשָּׂרָפִים**) (**ганешашім гасерафім**) / **τοὺς ῥοφίς τοὺς θανατοῦντας**), які кусали людей, і немало з них померло. Народ, розкаявшись, звернувся до Мойсея, аби він помолився, щоб Господь відвів лихо. Бог наказав зробити змія (**שָׁרָפִים** / **ῥοφίς**) і виставити його на жердині. Після того, як плазун кусав людину, постраждалий мав поглянути на цього змія, щоб зцілитися. Відповідно, Мойсей виготовив мідного змія (**נָחָשׁ מִדְּבַר**) (**нахаш нехшét**) / **ῥοφίω χαλκοῦν**)²⁷. Важливо, що в іншому місці Старого Заповіту є завершення цієї історії. Юдейський цар Єзекія (716/15–687/86 рр. до н.е.) «розтрошив мідного змія, якого зробив Мойсей; адже до

²⁰ Gn 3.14 (CUV).

²¹ Bereshit Raba 19.1 (Мидраш раба [Великий мидраш] / пер. с иврита Я. Синичкин, А. Членова. Т. 1: Берешит раба. Москва: Книжники; Лехаим, 2012. 880 с.).

²² Perls H. Op. cit. S. 13-14.

²³ Re 12.9; 20.2.

²⁴ Ex 4.3; 7.9.

²⁵ Ex 7.10-12 (CUV).

²⁶ Ex 7.13-25.

²⁷ Nu 21.4-9 (CUV).

того часу Ізраїльтяни кадили перед ним пахощами, називаючи його **Нехуштаном** (נְחֻשְׁתָּן / Νεχουσαν)²⁸. Попри представлену у второканонічній книзі Мудрості (II-I ст. до н.е.) тезу про те, що хто дивися на мідного змія, рятувався не завдяки побаченому, а силою самого Бога²⁹, історія із Нехуштаном чітко вказує на факт поклоніння на межі VII-VI ст. до н.е. євреями образу змії та боротьбу із цим офіційного юдаїзму в особі царя Єзекії.

Важливою є інформація про заклинання від укусу змії, що прямо свідчить про використання такої практики серед давніх юдеїв: «Якщо **гадюка** (שָׂדֵה / ὄφις) вкусить до замовляння, тоді заклинач вже не потрібний»³⁰; «...їхня отрута така, як отрута **зміїна** (שָׂדֵה / ὄφεως), як отрута глухої **гадюки** (תָּדֵה / ἄσπιδος), що ухо своє затуляє, що не слухає голосу заклиначів, чарівника, в чарах вправного!»³¹; «Бо ось Я пошлю проти вас тих **вужів** (אֲשִׁיפֹת) і гадюк (אֲנַחְשִׁים (ціф'онім))³², що немає закляття на них, і вони вас кусатимуть, каже Господь!»³³. У книзі Сираха в алегоричній формі згадується вкушений змією такий ворожбит – ἐλαοιδὸν ὀφιόδηκτον³⁴.

У второканонічному додатку до книги Даниїла збереглася коротенька історія, як цей пророк знищив у Вавилоні ідола, який мав вигляд дракона. Цар Кір сказав Даниїлу, що той не зможе заперечити факту існування в царській столиці живого ідола і наказав пророкові йому поклонитися. Даниїл відповів, що поклоняється лише своєму Богу і попросив дозволу у царя вбити дракона без меча та палиці. Кір дозволив це зробити. Пророк узяв смоли, жиру та волосся, зварив з них коржа і запахав його ідолу в пащу, після чого дракона розірвало на шматки³⁵. Очевидно, що ця характерна для періоду Другого храму історія у своєрідній формі висміювання виражає притаманну для тогочасного юдаїзму ідею нікчемності ідолопоклонства.

Як було сказано вище, у поетичних текстах юдейського Святого Письма окремо виступає подібне до змії морське чудовисько левітан. Найкраще ця міфічна істота представлена у Книзі Йова. У розмові з цим праведником Бог описує могутність створених ним двох чудовиськ, суходільного – **бегемота** (בְּהֵמֹת)³⁶ і морського – левітана: «Хіба піймаєш **Левітана** (לֵוִיָּאֵל / δράκοντα) вудкою, або може накинеш на його язик волосінь (ліску)? Чи зможеш вправити очеретину в його ніздрі, і чи прокоlesh його щелепу гаком? А може він звернеться до тебе з жалісним проханням, чи просто лагідно заговорить з тобою? Чи може він укладе з тобою заповіт, аби ти прийняв його назавжди слугою? А може ти забавлятимешся з ним, наче з птахом, прив'язавши його для забави своїх дівчаток? Чи будуть за нього торгуватись купці, перепродуючи його іншим торговцям? Чи продірявиш його шкіру гарпунами, а його голову проб'єш рибацькою острогою? [...] Була б даремною надія його упіймати, адже лише один його вигляд валить на землю. Немає такого сміливого, хто вирішив би його потривожити... [...] Не можу промовчати й щодо окремих частин тіла,

²⁸ 2 Kgs 18.4 (CUV).

²⁹ Sap 16.5-14.

³⁰ Ec 10:11 (CUV).

³¹ Ps 57 (58).5-6 (UBIO).

³² В LXX ὄφεις θανατοῦντας.

³³ Jr 8.17 (UBIO).

³⁴ Sir 12.13.

³⁵ Dn 14.23-27.

³⁶ Job 40.15-24.

про його незрівнянну силу й красу. Хто би наважився відкрити поверхню його покриття, або хто насмілився б наблизитись до його подвійних щелеп? Хто відкриє брами його пащі? Ряди його зубів викликають невимовний жах. Його спина – то ряди щитів, щільно з'єднаних між собою й запечатаних, наче кременем. Вони один до одного так притиснуті, що не проникає поміж них навіть повітря, – кожен міцно з'єднаний з іншими, тому всі вони щільно тримаються разом, наче моноліт. Коли він чхне, то спалахує блискавка, а його очі – наче сяйво зірниць. З його пащі виходять палаючі смолоскипи й сиплються іскри вогню. З його ніздрів виринається подібна до диму пара, немов з киплячого котла на вогнищі. Його подих – жевріюче вугілля, а з його пащі виходить полум'я. У його шиї приховується могутність, – від нього втікає навіть сам страх. Всі м'язи його тіла щільно прилягають, наче нерухомо відлиті на ньому. Його серце наче вилите з каменю, воно тверде, як долішній жорновий камінь. Коли він піднімається, то тремтять навіть найсміливіші й ховаються від страху. В боротьбі з ним меч відскакує, – нічого не вдіють ні спис, ні стріли, ні кольчуга. Адже для нього залізо – що солома, а мідь – як трухляве дерево. Жодна стріла не примусить його втікати, а каміння з праці для нього – все рівно що полова. Дубова палиця – що тростина, а над занесеним списом він кепкує. Його черево покрите наче гострими черепками, – він борознить ними болото. Наче казан, він приводить до кипіння безодню, а море перетворює на котел з киплячим зіллям. За собою він залишає сяючий слід, – видається, що безодня посивіла. Рівного йому безстрашного створіння на землі немає. На все найвище він дивиться спогорда, оскільки сам є царем над усім створінням»³⁷. Паралелю до наведеного тексту виступає згадка про цих чудовиськ в апокрифічній книзі Еноха³⁸. Бегемот є там істотою чоловічого роду, а левіятан – жіночого³⁹. З інших місць Старого Заповіту дізнаємося, що левіятана можна розбудити⁴⁰, що він забавляється в морських просторах⁴¹.

Також простежується той факт, що левіятан є злою істотою, яку вже знищив або ж у майбутньому знищить Бог: «Розділив Ти був море Своєю потугою, побив голови зміям (תַּנִּינִים / δράκοντων) на водах, Ти левіятанові (לִיָּוִתָּהּ / δράκοντος) голову був потрощив, його Ти віддав був на їжу народові пустині»⁴²; «У той день навідає Господь Своїм твердим і дужим та сильним мечем левіятана (לִיָּוִתָּהּ / δράκοντα), змія прудкого (נָחָשׁ בָּרָחַ / ναχάσ βαριάχ) / ὄφις φεύγοντα), і левіятана (לִיָּוִתָּהּ / δράκοντα), змія звивкого (נָחָשׁ עֲקָלְלוֹתַי / ναχάσ ακαλιτόν) / ὄφις σκολιόν), і дракона (הַתַּנִּינִי / δράκοντα), що в морі, заб'є»⁴³.

У текстах переважно поетичного характеру змія має символічне значення: «Хай буде Дан змією (נָחָשׁ / ὄφις) при дорозі, гадюкою (שָׂפָפִיף) на стежці, яка жалить коня в п'яту, так що його вершник падає навзнаки»⁴⁴; «Їхне вино – зміїна (תַּנִּינִים (танінім) / δράκόντων)

³⁷ Job 40.25-31; 41.1-2, 4-26 (CUV).

³⁸ The Book of Enoch / transl. from prof. Dillmann's ethiopic text. Dublin: Trinity College – Oxford: Exeter College, 1893. 392 p.

³⁹ En 60.7-9.

⁴⁰ Job 3.8.

⁴¹ Ps 103 (104).26.

⁴² Ps 73.14 (UBIO).

⁴³ Is 27.1 (UBIO).

⁴⁴ Gn 49.17 (CUV).

отрута, згубна гадюча (תַּנִּינִים / πέτανίμ) / ἄσπίδων) отрута»⁴⁵; «То цей хліб в його нутрощах зміниться, – стане він жовцю зміїною (תַּנִּינִים / ἄσπίδων) в нутрі його!»⁴⁶; «Отруту зміїну (תַּנִּינִים / δράκόντων) він ссатиме, гадючий (הַפָּדָס / ὄφεως) язик його вб'є!»⁴⁷; «...хоча Ти нас упокорив у місцевості драконів (תַּנִּינִים (танім)) і вкрив нас тінню смерті»⁴⁸; «...їхня отрута така, як отрута зміїна (שָׂנָי / ὄφεως), як отрута глухої гадюки (רָהָ / ἄσπίδος), що ухо своє затуляє...»⁴⁹; «Наступиш на лева й змію (רָהָ / βασιλικόν), – топтатимеш молодого левчука й гадюку (תַּנִּינִים / δράκοντα)!»⁵⁰; «Вони гострять свого язика, як той вуж (שָׂנָי / ὄφεως), отрута гадюча (עַכְשָׁב / ἄσπίδων) під їхніми устами!»⁵¹; «Не дивись на вино, як воно рум'яніє, як виблискує в келіху й рівенью ллється, – кінець його буде кусати, як гад (שָׂנָי / ὄφεως), і вжалить, немов та гадюка (צִיפֹּוֹנִי / κερύστου)...»⁵²; «Три речі незбагненні для мене, і чотирьох я не розумію: орлиних доріг у небі, зміїної (שָׂנָי / ὄφεως) дороги на скелі, дороги корабля у відкритому морі і дороги мужчини до дівчини»⁵³; «Хто яму копає, той в неї впаде, а хто валить мура, того гадина (שָׂנָי / ὄφεις) вкусить»⁵⁴; «Втікай від гріха, як від обличчя змії (ὄφεως), бо якщо продовжуватимеш, то вкусить тебе!»⁵⁵; «Немає голови понад голову змії (ὄφεως), і немає гніву понад гнів жінки. Вважатиму за краще співжити з левом і змієм (δράκοντι), ніж співіснувати з поганою жінкою»⁵⁶; «Зуби звірів і скорпіони і гадюки (ἔχιδες) і меч караючий на погибель нечестивих»⁵⁷.

Подібний символічний смисл відображає змія й у книгах пророків: «Немовля буде бавитись над норою гадюки (רָהָ / ἄσπίδων), і дитина простягне свою руку в зміїне (צִיפֹּוֹנִי / ἄσπίδων) гніздо»⁵⁸; «Не тішся, уся филистимська земле, що зламане жезло, яке тебе вдарило, бо з гадючого (שָׂנָי / ὄφεων) кореня виповзе люта змія (פָּדָס / ἄσπίδων), і огнистий летючий дракон (רָהָ / ὄφεις) / ὄφεις πετόμενοι) буде плодом її!»⁵⁹; «В краю утиску та переслідування, звідки левиця та лев, гадюка (הַפָּדָס / ἄσπίδες) й огнистий летючий дракон (רָהָ / ἄσπίδων πετόμενων)...»⁶⁰; «Ніхто не закликає до правди, і не дбає про справедливе правосуддя. Кожен надію покладає на порожні слова, і говорить неправду, оскільки вагітні пороком і породжують злочин, – висиджують гадючі (צִיפֹּוֹנִי / ἄσπίδων) яйця й плетуть сіті павука. Хто споживає їхні яйця, вмирає, а коли ж розіб'є, виповзе звідти гадюка (הַפָּדָס / βασιλίσκος)»⁶¹; «Вовк та ягня пастимуться разом, а

⁴⁵ Dt 32:33 (CUV).

⁴⁶ Job 20:14 (UBIO).

⁴⁷ Job 20:16 (UBIO).

⁴⁸ Ps 43(44).5 (CUV). В UBIO і CUV невідомо чому поняття תַּנִּינִים перекладене словом шакали.

⁴⁹ Ps 57(58).5 (UBIO).

⁵⁰ Ps 90(91).13 (CUV).

⁵¹ Ps 139(140).4 (UBIO).

⁵² Pr 23.31–32 (UBIO).

⁵³ Pr 30.18–19 (CUV).

⁵⁴ Ec 10:8 (UBIO).

⁵⁵ Sir 21.2 (Четвертий повний переклад Біблії з давньогрецької мови (UTT). URL: <https://www.ukrbs.org/bible/UTT/GEN.1/Буття-1/>

⁵⁶ Sir 25.15–16(17–18) (UTT).

⁵⁷ Sir 39.37 (UTT).

⁵⁸ Is 11.8 (CUV).

⁵⁹ Is 14.29 (UBIO).

⁶⁰ Is 30.6 (UBIO).

⁶¹ Is 59.5 (CUV).

лев, як і від, разом будуть їсти соломку, а змії (**שָׂרָפִים** / **ῥοφις**) харчуватиметься землею»⁶²; «Розлягається голос його, як гадюче (**שָׂרָפִים**) сичання, бо йдуть вони з військом...»⁶³; «Пожер мене й стер мене Навуходоносор, цар вавилонський, поставив мене, як той посуд порожній, ковтнув він мене, немов змії (**תַּנִּינִי**)...»⁶⁴; «Це щось подібне до того, як хтось, втікаючи від лева, наскочив на ведмедя, – а прибігши додому, вперся своєю рукою об стіну, – а його вжалила змія (**שָׂרָפִים** / **ῥοφις**)»⁶⁵; «А якщо б поховались вони на верховині Кармелу, – звідти вишукаю й заберу їх, а якщо на дні моря вони поховаються з-перед очей Моїх, то й там Я гадюці (**שָׂרָפִים** / **δράκοντι**) звелю, – і вона їх покусася!»⁶⁶; «Будуть порох лизати вони, як той гад (**שָׂרָפִים** / **ῥοφις**), як плазуче землі, повилзять з дрижанням з укріплення своїх, вони будуть тремтіти перед Господом, Богом нашим, і будуть боятись Тебе!»⁶⁷.

Для Старого Заповіту характерні також місця, де змія згадується в її природному розумінні, як звична тварина: «...що веде тебе цією великою пустинею, яка збуджує страх, де вуж (**שָׂרָפִים**), сараф (**שָׂרָפִים**), і скорпіон, і висохла земля...»⁶⁸; «Там гніздитиметься гадюка (**קָפִוִי**), відкладатиме яйця й висиджуватиме собі подібних»⁶⁹.

Окрім того, в юдейському Священному Писанні присутні пов'язані зі змією топоніми. У книзі Неємії (в МТ) згадується джерело під назвою «Дракон» (**תַּנִּינִי**), що знаходилося зовні мурів Єрусалиму⁷⁰, а в першій книзі Хронік розповідається про місто Змії (**עִיר־נִחְשָׁ / πόλις Ναας**)⁷¹.

Виходячи з проаналізованого вище матеріалу, можна зробити наступні висновки. Попри доволі раціоналістичну позицію Старого Заповіту в питанні розуміння Бога, де Він виступає як єдина божественна істота і фактично перебуває поза межами чуттєвого світу, юдейське Священне Писання рясніє давніми міфологічними уявленнями, в яких, зокрема, значну роль відіграє змія. В Танаху ця тварина має як фантастичний (дракон, левітан), так і реальний природний образи. Важливими міфами про змію є розповіді про зваблення цією істотою прабатьків людства – Адама та Єви, а також про перетворення на плазунів посохів Мойсея та Аарона. Із вказаних міфів стає зрозумілим, що ця тварина в середовищі давніх юдеїв рахувалася ворожою щодо Бога та людей істотою. Такі уявлення досить чітко простежуються також в аналізі образу змії в поетичних і пророчих книгах Старого Заповіту, де навіть таке могутнє морське чудовисько як левітан змальоване у негативному ключі та врешті-решт має бути знищене Господом. Виглядає на те, що вказані уявлення могли мати досить давнє походження, проте згодом зуміли органічно вплестися в теологічну систему юдейського, а згодом і християнського віровчень. Важливими для відстеження окремих проявів народних вірувань у середовищі давніх євреїв є згадка про використання мідного змія для зцілення від смертоносної дії зміїної отрути, а також про спеціальних ворожбитів,

⁶² Is 65.25 (CUV).

⁶³ Jr 46.22 (UBIO).

⁶⁴ Jr 51.34 (UBIO).

⁶⁵ Am 5.19 (CUV).

⁶⁶ Am 9.3 (UBIO).

⁶⁷ Mic 7.17 (UBIO).

⁶⁸ Dt 8.15 (UBIO).

⁶⁹ Is 34.15 (CUV).

⁷⁰ Ne 2.13.

⁷¹ 1 Chr 4.12.

які практикували замовляння зміїних укусів. Такі випадки свідчать про існування серед єврейського простонароддя рудиментів магії та фетишизму, з якими очевидно боролися представники жрецтва, а іноді, як у ситуації із Нехуштаном, і правлячої верхівки Юдейського царства. Звісно, що зафіксовані в Танаху приклади проявів народної релігії серед древніх ізраїльтян далеко не обмежуються ситуаціями, пов'язаними зі змією, однак питання їх відстеження і подальшого аналізу є темою більш широкого та ґрунтовного дослідження.

Volodymyr Halaichuk

The Serpent in the Old Testament: in Search of Manifestations of Folk Beliefs in the Environment of the Ancient Jews

Abstract: Mythological narratives and separate references to the snake in the books of the Jewish Holy Scriptures – Tanakh (in the Christian tradition – the Old Testament) were collected and analyzed. It was found out which names were used to denote this animal in the two most important editions of the Old Testament texts – the Masoretic Text and the Septuagint. They are compared with the Ukrainian equivalents used in the national translations of the Bible by I. Ohienko, R. Turkonyak, and the Ukrainian Bible Society. It has been established that despite the rather rationalistic nature of the Jewish Holy Scriptures, it is often full of ancient mythological ideas, in which, in particular, the snake plays a significant role. There this creature appears both in fantastic (dragon, leviathan) and real natural images. It is demonstrated how the snake was considered a creature hostile to God and people among the ancient Jews. Accordingly, even such a powerful sea monster as leviathan is depicted in the Old Testament in a negative light and must ultimately be destroyed by God. It is noted that these ideas could have a rather ancient origin, but later managed to organically weave themselves into the theological system of Jewish and later Christian beliefs. The fact of the presence of remnants of sympathetic magic and fetishism among the Jewish common people has been proven, which was expressed in the use of the image of the copper snake – Nehushtan for healing from the deadly effect of snake poison, as well as in the application of the practice of incantations against snake bites, and with the help of special fortune-tellers. It is emphasized on the relevance of using the Jewish Holy Scriptures as an important source of studying manifestations of folk religion among the inhabitants of the Ancient World.

Keywords: The Old Testament, the cult of the snake, viper, dragon, leviathan, folk beliefs of the ancient Jews, mythology